

Юлія Людвігівна ВИДОЛОБ,
аспірант Інституту держави та права ім. В. М. Корецького
НАН України (м. Київ),
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, 01601,
yutikhailova@gmail.com

УДК 343.1

СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ У РАННІЙ ПЕРІОД РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1917–1924 рр.)

Досліджується процес становлення кримінальної відповідальності неповнолітніх за законодавством РРФСР — СРСР у 1917–1924 рр. Здійснено оглядовий аналіз низки актів (що можуть бути віднесені до аналогів законодавчих), які визначали особливості притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх. Визначено, що кримінальне законодавство проміжку, який розглядається, складається з декількох періодів: початкового, який характеризується відсутністю кодифікованого законодавства у сфері відповідальності неповнолітніх, наступний – стабілізацією процесу правотворчості, і, нарешті, період посилення репресивного впливу на неповнолітніх після прийняття Кримінального кодексу РРФСР 1922 р. Зроблено висновок про нестабільність політики того часу щодо визначення напрямку протидії злочинності неповнолітніх. Такий курс коливався між визначенням основного репресивного впливу та зверненням до засобів виховного впливу на неповнолітніх.

Ключові слова: кримінальна відповідальність неповнолітніх, заходи виховного впливу, репресивний вплив на неповнолітніх.

Усталеним на сьогодні у кримінологічній та кримінально-правовій науці вважається питання особливої важливості протидії злочинності неповнолітніх та молоді. Це визначається підвищеним рівнем соціальної небезпечності втягнення у злочинну діяльність підлітків та молоді. Особливо вразливий для дії детермінант злочинності психологічний стан несформованої особистості неповнолітнього виступає своєрідним “поживним середовищем” для реєстрації проявів деструктивності [1, с. 38]. Відтак першочерговим завданням суспільства у сфері протидії злочинності є саме протидія злочинності неповнолітнім [2, с. 138].

Питаннями, що стосуються як безпосередньо пошуків найефективніших засобів протидії злочинності неповнолітніх, так і загальнотеоретичних питань реалізації кримінальної відповідальності неповнолітніх, присвятили свої праці чимало українських та зарубіжних учених, серед яких варто виокремити напрацювання Ю. П. Аленіна, Ю. М. Антоняна, О. М. Бандурки, Ю. В. Бауліна, Ю. С. Богомяткова, В. М. Бурдіна, В. О. Глушкова, А. І. Долгової, К. Є. Ігошева, С. В. Ківалова, О. М. Костенка, Л. М. Кривоченко, В. М. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнецової, Г. О. Левицького, А. Є. Лічка, Д. І. Майєра, В. Ф. Мельника, Г. М. Мінковського, Н. А. Мирошниченко, В. Ф. Мороза, В. О. Навроцького, В. Г. Павлова, Т. М. Приходько, В. І. Розенка, М. О. Скрябіна, В. В. Стапшиса, Є. Л. Стрельцова, В. Я. Тація, В. І. Терентьєва, В. М. Трубникова, А. П. Тузова, В. О. Тулякова, В. В. Устименка, О. І. Чернишова, Я. М. Шевченко та ін.

Першочерговим, на нашу думку, при пошуку інструментарію засобів протидії розглядуваному виду злочинності є аналіз процесу становлення кримінального законодавства, що стосується питань відповідальності і покарання неповнолітніх на території сучасної України. Такий аналіз дозволить визначити основні етапи становлення вчення про кримінальну відповідальність неповнолітніх, виявити закономірності формування сучасних норм законодавства у цій сфері, визначити особливості притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності. На основі отриманої інформації дослідник має можливість більш чітко вирізняти складові інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні, що в подальшому стане базисом для визначення найбільш ефективних засобів протидії злочинності неповнолітніх. До них належать засоби як кримінально-правового характеру (оптимізація кримінального законодавства щодо відповідальності неповнолітніх), соціально-психологічні засоби (навчально-виховні засоби, спрямовані на підвищення загального рівня культури неповнолітніх) та комбіновані засоби, що полягають у комплексному використанні як примусових, так і виховних засобів (що характерно, наприклад, для діяльності органів та установ, що забезпечують кримінальну юстицію щодо неповнолітніх).

Здійснюючи аналіз процесу становлення кримінальної відповідальності неповнолітніх, вважаємо за доцільне, перш за все, визначитись з періодизацією такого процесу. У контексті цього питання вважаємо за доцільне погодитись із поглядами Т. О. Гончар. Зазначений науковець, досліджуючи проблематику специфіки кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, запропонувала власну періодизацію встановлення такої відповідальності.

На думку Т. О. Гончар, кримінальне законодавство України у своєму розвитку пройшло декілька етапів:

- а) давньоруське світське законодавство;
- б) кримінальне законодавство Російської імперії (з другої половини XVII до початку XX ст.ст.);
- в) кримінальне законодавство СРСР та УСРР (з початку 20-х до середини 30-х років XX ст.);
- г) кримінальне законодавство СРСР та УРСР (з середини 30-х до кінця 50-х років XX ст.);
- г) кримінальне законодавство УРСР з початку 60-х років до прийняття Кримінального кодексу України 2001 р. [3, с. 13–14].

Виходячи із запропонованої періодизації, вважаємо за доцільне, перш за все, звернути увагу на так званий “революційний період”, тобто період з 1917 року до початку стабілізації процесу правотворчості, що спостерігався на початку 20-х років XX ст.

Розглядаючи процес становлення кримінального законодавства щодо відповідальності неповнолітніх на території сучасної України, варто зауважити, що в період 1917–1919 рр. у цій сфері (як і у законодавстві взагалі) панував фактичний хаос, що визначалось цілком об’єктивними факторами історичних умов громадянської війни та відсутності централізованої влади. У цих умовах на територіях, що контролювались радянською владою, активно формувались органи державної влади, якими видавались численні законодавчі акти у виді декретів. На думку Н. Ю. Скрипченко, цей період розвитку кримінального законодавства відрізнявся безсистемністю. Під час громадянської війни не існувало однаковості в поглядах на мінімальний вік кримінальної відповідальності різних органів місцевої влади, в зв’язку з чим такий вік то не виправдано знижувався, то, навпаки, збігався з віком повноліття [4, с. 17].

Саме в цей період знаковим стало прийняття Декрету Ради Народних Комісарів РРФСР від 14 січня 1918 р. “Про комісії для неповнолітніх”, яким було скасовано суди в справах неповнолітніх, а також можливість застосовувати тюремне ув’язнення для малолітніх та неповнолітніх. Основним мотивом цього Декрету було положення,

згідно з яким основна увага приділялась саме перевихованню неповнолітніх порушників виховними методами з мінімальним рівнем репресії. При цьому неповнолітні у віці до 17 років опинялись взагалі за межами дії кримінального закону, для них створювались спеціальні виховні установи, де й проводились заходи, спрямовані на перевиховання потенційних злочинців.

Такий підхід став характерним і для Керівних начал з кримінального права РРФСР, які були затверджені НКЮ 12 грудня 1919 р. Зокрема такий кодифікований збірник у ст. 13 визначає мінімальний вік суб'єкта злочину. Відповідно до згаданої норми не можуть бути піддані кримінальному переслідуванню особи, які на момент вчинення злочину не досягли віку 14 років. При цьому особи у віці від 14 до 18 років підлягали суду та тюремному ув'язненню, але лише за умисні злочини. Це положення є, на нашу думку, достатньо гуманним і виваженим, особливо в умовах тотального беззаконня й анархії громадянської війни. При цьому не слід забувати про поширену практику позасудової розправи на місцях, коли розстріли затриманих правопорушників були звичною практикою. Наприклад, п. 8 Декрету “Соціалістична Батьківщина у небезпеці!”, підписаного особисто В. І. Леніним, прямо наказує: “Ворожі агенти, спекулянти, громили, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці злочину” [5, с. 355]. Нескладно припустити, що найчастіше представники місцевої влади, органів Всеросійської надзвичайної комісії та інші вповноважені особи, до чийх посадових обов'язків входила боротьба із вказаними проявами протиправної поведінки, найчастіше не мали навіть початкової юридичної освіти, зазвичай — вищої освіти взагалі. Відтак, вочевидь, ситуації, коли заходи репресії (до смертної кари включно) застосовувались і до осіб, які не досягли передбаченого декретом віку, не були поодинокими. Навіть спеціалізовані комісії у справах неповнолітніх відчували значний брак кваліфікованих спеціалістів. Як зауважує Т. О. Гончар, “на практиці діяльність комісій у справах неповнолітніх мала прогалини, які були обумовлені тим, що вона складалася не з юристів, і це знижувало якість захисту прав неповнолітніх. Участь у засіданнях широких кіл громадськості, які не мали належного рівня знань, теж призводила до юридичного нігілізму. Тому вже тоді виникла потреба у формуванні судів для неповнолітніх, які склалися б з юристів–професіоналів” [3, с. 33].

Ситуація дещо стабілізувалась у період завершення бойових дій громадянської війни та повоєнної розбудови держави. Так, черговим етапом у процесі становлення закону про кримінальну відповідальність неповнолітніх стало прийняття 19 червня 1920 р. Інструкції комісіям у справах неповнолітніх, яка була затверджена постановою Народного комісаріату освіти, Народного комісаріату охорони здоров'я та Народного комісаріату юстиції. Цими документами до компетенції комісій у справах неповнолітніх були віднесені всі справи про вчинення суспільно небезпечних діянь неповнолітніми у віці від 14 років, а також вчинення злочинів дорослими особами, якщо для досягнення злочинного наміру ними були використані особи, які не досягли повноліття. До суспільно небезпечних діянь, за вчинення яких протоколи по неповнолітніх, що досягли 14-літнього віку, передавались вказаним комісіям, належали вбивства та замах на життя, зґвалтування, розбій, грабіж, підпал, фальшування грошей та підробка документів, розкрадання у великих розмірах соціалістичної та колективної власності, спекуляція у великих розмірах [6, с. 9]. У цьому випадку можна зауважити про подібність вказаного положення до діючої норми кримінального законодавства України, в якій встановлюється знижений вік кримінальної відповідальності для неповнолітніх, що у віці від 14 до 16 років вчинили злочин, передбачений переліком ч. 2 ст. 22 КК України. Не можна також не відзначити прогресивності пануючої в 1918–1919 рр. основної доктрини протидії злочинності неповнолітніх і протиправній поведінці малолітніх осіб, яка визначала як пріоритетний напрям здійснення виховного впливу, а не карального.

Втім, таке положення проіснувало недовго, і новим етапом розвитку кримінального законодавства щодо відповідальності неповнолітніх правопорушників

стали заходи, спрямовані на посилення репресивного впливу. Причиною таких змін стала складна економічна ситуація, що супроводжувала повоєнний розвал народного господарства і промисловості та спричиняла брак коштів, необхідних для утримання установ і організацій для неповнолітніх правопорушників, а також масова еміграція представників інтелігенції, серед яких було чимало юристів, педагогів, вихователів. Так, описуючи ситуацію, через яку діяльність численних комісій у справах неповнолітніх було припинено, Н. О. Скрипченко зауважила: “Аналогічно склалася доля й інших закладів для неповнолітніх правопорушників (школи фабрично-заводського навчання, трудові комуни та ін.). Комісії у справах неповнолітніх, що діяли в основному на громадських засадах, не могли забезпечити належний рівень роботи із соціально-занедбанними дітьми. Контингент власне комісій був нестабільним, їх співробітники в більшості випадків не мали педагогічної освіти і досвіду роботи” [4, с. 18].

Саме в таких умовах визріло рішення про посилення репресивного тиску на неповнолітніх правопорушників. Сесія ВЦВК, яка розглядала основоположні питання адаптації кримінального законодавства до умов нової економічної політики, прийняла рішення про розширення компетенції судів щодо боротьби із злочинністю неповнолітніх. З цього приводу Народний комісар юстиції Д. І. Курський зазначив: “Це, звісно, пояснюється не помилковістю нашого методу, а нестачею матеріальних засобів. Якби у нас була зараз можливість організацію медико-педагогічного впливу поставити так, як потрібно, тобто відкрити мережу заходів для малолітніх та неповнолітніх, тоді це питання було б вирішено цілком позитивно” [4, с. 19]. У цьому випадку слід звернути увагу на очевидність помилковості самої побудови проблеми, зауваженої Д. І. Курським. Логічно є необхідність першочергової розробки планів всього комплексу заходів, спрямованих на протидію злочинності неповнолітніх із врахуванням всіх супутніх обставин, включаючи можливий брак фінансування та інші труднощі. Посилання на фінансові труднощі і подальше звертання розроблених заходів вже в процесі реалізації державної політики стосовно неповнолітніх правопорушників виглядають, на нашу думку, непереконливими, а сама політика — авантюристською.

Прийняття Кримінального кодексу РРФСР 1922 р. (дія якого поширювалась і на територію України) стало істотним свідченням посилення репресивного впливу на неповнолітніх, що вчинили правопорушення. Загальний вік кримінальної відповідальності було знижено з 18 до 16 років. При цьому ст. 18 КК РРФСР 1922 р. визначає, що відповідальність не поширюється на малолітніх осіб, які не досягли 14 років, а також стосовно неповнолітніх у віці від 14 до 16 років, якщо щодо них буде визнано можливість обмежитись заходами медико-педагогічного впливу. При цьому відповідно до п. А ст. 46 КК РРФСР 1922 р. як альтернатива кримінальному покаранню для неповнолітніх називався такий захід соціального захисту, як “поміщення в заклад для розумово або морально дефективних”. Специфічним для сучасного розуміння загальних принципів кримінального покарання є положення ст. 56 КК РРФСР 1922 р. Відповідно до згаданої норми у випадку, коли неповнолітній до закінчення призначеного йому судом строку покарання не продемонстрував достатнього рівня виправлення, спеціально створені розподільчі комісії можуть звертатися в суд за місцем відбуття неповнолітнім покарання у виправно-трудоустанові з клопотанням про продовження його перебування в зазначеній установі до повного виправлення. Заради справедливості слід зазначити, що таке перебування не могло бути продовжене на строк більше половини попередньо призначеного судом покарання [7, с. 152]. Дослідника, який ґрунтує свої погляди на сучасному розумінні механізму виправлення та ресоціалізації засуджених осіб, більш за все дивує той факт, що ця норма стосується саме неповнолітніх засуджених. Очевидно, законодавець вважав специфічний психофізіологічний стан неповнолітнього таким, що найбільш схильний до здійснення на нього позитивного виховного впливу засобами примусової праці та ізоляції від

суспільства [8, с. 56]. Особливу увагу викликають надзвичайно широкі повноваження комісій у справах неповнолітніх. Так, у період з 1925 по 1931 рр. переважна кількість справ по вчиненню неповнолітніми суспільно небезпечних діянь розглядалась саме вказаними комісіями, до судів передавалось лише близько 10 % вказаних справ. Відповідна інструкція Народного комісаріату освіти РРФСР (1921 р.) містила положення, згідно з якими до суду повинні бути передані лише справи щодо неповнолітніх, що неодноразово притягувались до відповідальності за суспільно небезпечні діяння або вчиняли втечі із спеціалізованих закладів [7, с. 152].

У зв'язку із створенням у 1922 році СРСР і становленням країни як федеративного утворення, виникла необхідність одночасно як в уніфікації кримінального законодавства в межах усього Союзу, так і в розробці на основі загальних положень норм, які максимально б відповідали певним історичним, етнічним, політичним та іншим особливостям окремих республік, автономних країв та ін. Тому черговим етапом становлення кримінального закону, що визначав особливості відповідальності неповнолітніх на території УСРР (з 1937 року — УРСР) стало прийняття Основних начал кримінального законодавства СРСР та союзних республік від 31 жовтня 1924 р. На основі цього базисного Закону й декларованих у ньому принципів розроблялись кодекси союзних республік, в тому числі й Кримінальний кодекс УСРР 1927 р.

Відповідно до п. 8 “Основних начал ...” 1924 р. виключалась можливість настання кримінальної відповідальності малолітніх (у самому документі поняття “малолітній” і “неповнолітній” не визначалось). До малолітніх осіб передбачалось застосування лише заходів медико-педагогічного характеру. Якщо до відповідальності притягувались неповнолітні, рішення про заходи впливу на них визначались комісіями в справах неповнолітніх. У випадку, коли Комісія в справах неповнолітніх вважала недоцільним застосування до винної особи судово-виправних заходів, до неповнолітнього могли бути застосовані й заходи соціального захисту медико-педагогічного характеру. При цьому встановлення віку кримінальної відповідальності та інші особливості відповідальності неповнолітніх встановлювались кримінальними кодексами союзних республік [7, с. 203].

Підсумовуючи питання становлення принципів кримінального законодавства в перші роки радянської влади в Україні, слід зазначити таке.

Принципова відмова від законодавства Російської імперії призвела до тривалого періоду “жонглювання” юридичними термінами, однотайності в розумінні яких не спостерігалось. Як зауважує з цього приводу український дослідник Т. О. Гончар, “відмова від законодавства Російської імперії та бажання створити своє нове законодавство призвели до невизначеності та безперервної зміни термінології. Наприклад, термін “покарання” вважався буржуазним, заснованим на теорії “злої волі”, “морального гріха”, тому він був замінений довгим і незручним терміном “заходи соціального захисту судово-виправного характеру” [3, с. 24]. Вказана ситуація призвела до повної невизначеності не лише в питаннях термінології, але й у загальному визначенні напрямків діяльності, спрямованої на протидію злочинності неповнолітніх, явища, яке в умовах громадянської війни і повоєнної розрухи було вельми поширеним [9, с. 38]. Як згадувалось вище, політика держави щодо методів протидії злочинності неповнолітніх у цей період відрізнялась винятковою нестабільністю, різкими змінами курсу. В означений період (з 1917 року) спостерігався перехід від визначення як основного карального впливу на неповнолітніх правопорушників, до спрямування зусиль на досягнення позитивного результату засобами виховного впливу (з 1919 року), після чого знову було посилено позиції прихильників репресивних заходів (з 1922 року). Подальший період було ознаменовано централізацією законодавчого процесу в межах СРСР, розробкою низки кодифікованих джерел, що уніфікували основну термінологію кримінального права, а також розробкою низки праць доктринального характеру, що визначали

основні напрямки здійснення державної політики у сфері протидії проявам протиправної поведінки осіб, які не досягли повноліття.

Зазначені норми стали базисними для подальшого розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх у радянському законодавстві.

Список використаних джерел

1. Антонян, Ю. М. Преступное поведение и психические аномалии [Текст] / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин ; под ред. В. Н. Кудрявцева. — М. : СПАРК, 1998. — 215 с.
2. Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-кримінологічного дослідження [Текст] : монограф. / [Голіна В. В. та ін.] ; за заг. ред. В. В. Голіни та В. П. Ємельянова. — Х. : Право, 2006. — 292 с.
3. Гончар, Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Гончар Тетяна Олександрівна. — Одеса, 2005. — 211 арк.
4. Скрипченко, Н. Ю. История становления и развития законодательства, регулирующего применение условного осуждения в отношении несовершеннолетних [Текст] / Н. Ю. Скрипченко // История государства и права. — 2012. — № 18. — С. 16–19.
5. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений [Текст] / Владимир Ильич Ленин. — [изд. 5-е.]. — М. : Изд-во политической литературы, 1974. — Т. 35 — 599 с.
6. Правонарушения несовершеннолетних и их предупреждение [Текст] / [Н. С. Захаров, М. Д. Лысов, Б. С. Волков и др.] ; под ред. А. А. Анисимова. — Казань : Казанский ун-т, 1983. — 190 с.
7. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР, 1917–1952 гг. [Текст] / под ред. И. Т. Голякова. — М. : Госюриздат, 1953. — 463 с.
8. Дагель, П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве [Текст] / П. С. Дагель. — Владивосток : Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 1970. — 132 с.
9. Славко, А. А. Детская беспризорность и безнадзорность в России конца 1920-х — начала 1950-х годов: социальный портрет, причины, формы борьбы [Текст] : дис. ... д-ра истор. наук : 07.00.02 / Славко Андрей Александрович. — Самара, 2011. — 488 л.
10. Утевский, Б. Л. Несовершеннолетние нарушители [Текст] / Б. Л. Утевский. — М. : Учпедгиз, 1932. — 68 с.

Надійшла до редакції 01.03.2014

Выдолоб Ю. Л. Становление законодательства об уголовной ответственности несовершеннолетних в ранний период советской власти (1917–1924 гг.)

Посвящена процессу установления уголовной ответственности несовершеннолетних по законодательству РСФСР – СССР в 1917–1924 гг. Проведен обзорный анализ ряда актов (которые могут быть признанными аналогом законодательных), которые определяли особенности привлечения к уголовной ответственности несовершеннолетних. Определено, что уголовное законодательство отрезка времени, который исследуется, состоит из нескольких периодов: начального периода, который характеризуется отсутствием кодифицированного законодательства в сфере ответственности несовершеннолетних, следующий – стабилизацией процесса правотворчества, и, наконец, период усиления репрессивного воздействия на несовершеннолетних после принятия Уголовного кодекса РСФСР 1922 г. Сделан вывод о нестабильности политики указанного времени относительно определения направлений противодействия преступности несовершеннолетних. Такой курс колебался между определением как основного репрессивного воздействия и обращением к средствам воспитательного воздействия на несовершеннолетних.

Ключевые слова: уголовная ответственность несовершеннолетних, средства воспитательного воздействия, репрессивное воздействие на несовершеннолетних.

Vydolob, Yu. V. Formation of the Legislation on Criminal Liability of Minors during the Early Period of the Soviet Authorities (1917–1924)

This article is devoted to process of establishment of criminal liability of minors by the legislation of R.S.F.S.R. — the USSR in 1917–1924. The survey analysis of some acts is carried out (which can be recognized as legislative analogues) which defined features of criminal prosecution of minors. It is defined that the criminal legislation of the period of time which is investigated, consists of several periods. The initial stage is characterized by absence of the codified legislation in the sphere of responsibility of minors. During the next period stabilization of process of law-making was observed. At last - the period of strengthening of repressive impact on minors after adoption of the Criminal code of R.S.F.S.R. of 1922. The conclusion is drawn on instability of policy of specified time concerning definition of the directions of counteraction of crime of minors. The specified course fluctuated between definition as main repressive influence and the appeal to means of educational impact on minors.

Keywords: *criminal liability of minors, means of educational influence, repressive impact on minors.*

